

HANS ANTEN HET BEKOORLIJK VERNIS VAN DE REDE

EEN SAMENVATTING

Hans Anten, *Het bekoorlijk vernis van de rede. Over poetica en proza van F. Bordewijk*. Groningen 1996. Historische Uitgeverij

F. Bordewijk (1884-1965) is een van de belangrijkste prozaïsten van de moderne Nederlandse letterkunde. Zijn omvangrijk oeuvre vertoont een grote variatie in vormgeving en motiefkeuze. Niettemin behoort deze literaire nomade tot die auteurs die steeds hetzelfde boek schrijven. Hoewel de eenheid in thematiek en levensbeschouwing zich niet laat vangen in een enkele term of formule, duidt het begrip 'rede' stellig een thematisch zwaartepunt aan. De ratio, en dan vooral haar beperkingen, vormen dikwijls het onderwerp van de wijsgerige bespiegelingen waaraan Bordewijks fictie zo rijk is. Tevens is ze een kernnotie in het handelingsverloop van veel romans en verhalen. Talrijk zijn de personages - in de regel 'ontdekkers' of 'ontginners' genoemd - die hun niet geringe verstandelijke vermogens aanwenden voor een onderzoek naar de beweegredenen van eigen en andermans gedragingen. Ze stuiten daarbij zonder uitzondering op de grenzen van het weten.

Titel en tekstkeuze

Naast de menselijke psyche is de 'correspondentie' een tweede terrein dat in Bordewijks werk prominent het tekort van de rede illustreert. Met dit sleutelbegrip benoemt Bordewijk onder meer de onontkoombare werking van een aantrekkingskracht tussen personages waarvoor geen rationele verklaring gegeven kan worden.

De titel van dit boek is ontleend aan een passage uit Bordewijks verhaal 'Ziel en correspondent'. In zijn reflectie op de ratio naar aanleiding van zo'n correspondentie gebruikt de verteller een metafoor die zowel haar verleiding als onvermogen treffend tot uitdrukking brengt: "De rede, schoonst geheten zege van de mens op zichzelf, is een vernis, bekoorlijk, blinkend, toegegeven, maar niet meer dan een teder vlies. [...] Wat daaronder ligt, tot op ontzaglijke diepten, kan enigermate beschreven worden, meer nog vermoed, gelijk de aardkern zelf, maar nooit verklaard." Het is Bordewijks stellige overtuiging dat het van wijsheid getuigt het onbegrijpelijke te aanvaarden. Maar acceptatie van het onkenbare impliceert telkens de wil tot ontraadseling. Het mysterie nodigt

immers uit tot studie en doorgroning. Het fundamentele conflict tussen de behoefte aan apollinische controle enerzijds en acceptatie van het dionysische tegenwicht in de overgave aan het instinctieve en irrationele anderzijds krijgt in Bordewijks fictie zijn literaire verbeelding.

In deze studie belicht ik aspecten van Bordewijks externe poetica en een drietal teksten die niet of nauwelijks interpretatieve aandacht hebben gekregen. Met het expressionisme van de roman *Knorrende beesten* (1933), het surrealisme van de novelle 'De eenheid in de tegendelen' (1951) en het realisme van de roman *De doopvont* (1952) gaf de auteur drie variaties op hetzelfde grondgevoel. Dat is het geloof in een bovennatuurlijk bezielde verband dat al het leven stuurt. De aardse rede is per definitie gebrekkig en dus ontoereikend om de occulte samenhang te begrijpen. In zijn roman *Apollyon* stelt Bordewijks fictionele alter ego, de schrijver-notaris Ewijk: "Het wezen der krachten welke natuur en mens beheersen is ons onbekend. Wij stellen bij de een zowel als bij de ander hoogstens zekere wetmatigheden vast, maar de beweegreden ligt in het duister." Het ideeëncomplex dat achter dergelijke reflecties schuilgaat, vormt een substantieel onderdeel van de wijsgerige gedachten die aan Bordewijks literatuur ten grondslag liggen.

Hoofdstuk 1

Hoofdstuk 1 behelst een constructie van Bordewijks werkexterne poetica. Voor een belangrijk deel is dit poetica-onderzoek gebaseerd op de kritieken die hij van 1946 tot 1955 in het *Utrechtsch nieuwsblad* publiceerde. Deze dagbladkritieken bevatten een groot aantal uitspraken over ontstaan, aard, doel, functie en middelen van literatuur. Daaruit zijn de spelregels te destilleren waarmee de auteur zijn literaire praktijk begeleidde. In 1.2 presenteer ik een interpretatieve beschrijving van Bordewijks voor- en naoorlogse proza-opvattingen. Daaruit blijkt onder meer dat de traditionele realistische literatuur-conceptie het repoussoir vormt om te komen tot een eigen visie op literatuur. Voor de Tweede Wereldoorlog staan de weinige poetische reflecties grotendeels in het teken van de verdediging van zijn modernistische romans *Blokken* (1931), *Knorrende beesten* en *Bint* (1934). Met deze drie buitengewoon korte romans gaf Bordewijk als eerste op overtuigende wijze literair vorm aan de anti-mimetische opvattingen die ruim tien jaar eerder door met name Theo van Doesburg waren geformuleerd. Bordewijks opmerkingen over compositorische en stilistische concentratie, het weglaten van psychologische explicatie en het grotesk deformereren van de werkelijkheid door vergroting zijn te relateren aan expressionistische literaire principes. Bovendien pleit hij voor de bevrijding van de literatuur uit de kluisters van het burgerlijke 'Hollands binnenhuisje'. Voor zijn stof dient de schrijver zich te richten op actuele maatschappelijke verschijnselen, zonder die evenwel te transformeren tot tendensliteratuur. Daarbij sluit zijn verdediging van de open intrige aan: Bordewijk staat een literatuur voor die suggestief is, die de verbeelding van de lezer activeert, waarin nuances en ambigüiteiten hun beslag krijgen en die de lezer confronteert met raadsels.

De meeste van de hierboven opgesomde poetische noties zet Bordewijk na de Tweede Wereldoorlog in als criteria voor de beoordeling van literatuur. In zijn letterkundige kronieken worden opvattingen gearticuleerd die in een aantal opzichten verwantschap vertonen met een zogenaamde autonomistische visie op literatuur. Raakvlakken met deze poetische traditie zijn: het belang dat hij hecht aan oorspronkelijkheid en kennis van de literaire traditie, de aandacht voor de ambachtelijke kanten van het schrijverschap, het abstraheren van de gewone werkelijkheidservaring, de verwerping van literatuur als middel om persoonlijke confessies of gevoelens rechtstreeks te ventileren, de overtuiging dat de literaire tekst, die intrinsiek meerduidig is, onzekerheid en raadselachtigheid dient te evoceren, de actieve rol die aan de lezer wordt toegekend, en de mening dat de ingenieus geconstrueerde, nadrukkelijk artificiële verbeeldingswereld van het literaire werk

het instrument is ter verkenning van diepere verbanden in de werkelijkheid, verbanden die zich grotendeels onttrekken aan de alledaagse logica en ratio.

Een meer specifiek aspect van Bordewijks roman-concept is gelegen in de thematische dimensie die hij aan de noties eenheid en complexiteit verbindt: in de romanwereld dienen verschillende maatschappelijke geledingen te interfereren. Het in de roman verdisconteren van sociale verscheidenheid hanteert Bordewijk ook als een kritische norm van doorslaggevend belang die vaak in het geding wordt gebracht.

Enerzijds fungeren de letterkundige kronieken voor Bordewijk als platform voor het verdedigen van zijn eigen literatuuropvattingen en als middel om zijn eigen positie binnen het letterkundig bestel te profileren. Als zodanig zijn de kritieken orationes pro domo en gedraagt Bordewijk zich als een advocaat. Anderzijds tracht hij in zijn kritische attitude de houding aan te nemen van een rechter die objectief zijn oordeel geeft. In paragraaf 1.3 belicht ik de rechterlijke beginselen die hij in zijn meta-kritische uitspraken expliciteert: onpartijdigheid, voorzichtigheid en bekwaamheid. Een van de meest opvallende eigenschappen van de criticus Bordewijk blijkt zijn lankmoedigheid te zijn. Dat kenmerk is in verband te brengen met zijn empathische benadering van het literaire werk. Tevens concentreert hij zich nadrukkelijk op de eigenschappen van de tekst. In dat licht wijkt Bordewijks kritisch oeuvre af van de vigerende personalistische of levensbeschouwelijke literatuurkritiek en is er een voorafschaduwing in te zien van de egocentrische literatuurbeschouwing die in de jaren zestig in het literair-kritische tijdschrift *Merlyn* zou doorbreken.

In paragraaf 1.4 bespreek ik een sleutelbegrip uit Bordewijks naoorlogse literatuur-besprekingen: het surrealisme. In 1948 proclameert hij dat na het expressionisme het surrealisme het belangrijkste keerpunt is in de kunst van de laatste decennia. De door hem noodzakelijk geachte vernieuwing van het proza typeert hij, evenals de jonge congeniale schrijver W.F. Hermans, met dit veelbetekenende begrip. Dit concept wordt belicht in het kader van schilderkunstige en literaire visie op het surrealisme en het magisch realisme, en in de context van Bordewijks letterkundige kronieken. Aldus ontstaat een duidelijk beeld van wat de schrijver bedoelt als hij het surrealisme in de letterkunde propageert. In het bijzonder zijn de beschouwingen die hij wijdt aan het werk van Frans Kafka en W.F. Hermans verhelderend. Hun occulte fantastiek is te karakteriseren als rationeel surrealisme: de ongerijmdheid in de verbeelde wereld is perfect georganiseerd, het in elkaar overgaan van de weergave van surrealiteit en realiteit krijgt gestalte, om het pleonastisch te zeggen, in bewust geconstrueerde composities.

Aangezien Bordewijk in dezelfde periode verhalen publiceert waarop zijn typering 'surrealistisch' van toepassing is, bevatten de hier behandelde uitspraken een nuttig zoeklicht voor de bestudering van dit als hermetisch en moeilijk te kenschetsen proza. De explicatie van noties uit de externe poetica biedt behalve inzicht in de literaturopvattingen van de schrijver een handreiking voor de analyse en interpretatie van het werk.

Hoofdstuk 2

Na de 'theorie' volgen drie hoofdstukken waarin de literaire praktijk centraal staat. Ofschoon de vormgevingsprincipes van de behandelde teksten nogal uiteenlopen, laat de bespreking ervan zien dat de thematische eenheid in Bordewijks oeuvre groot is. Hoofdstuk 2 is gewijd *Knorrende beesten*. Het hoofdstuk opent met een interpretatieve analyse van deze in tal van opzichten onconventionele roman. Daaruit moge blijken dat de kwalificatie "een kunstleven van de hoogste orde" niet alleen op de auto maar ook op de tekst van toepassing is. Voor een goed begrip van de rol die de 'knorrende

beesten' spelen, concentreer ik me op de hiërarchische ordening. Dat kernthema belicht ik achtereenvolgens aan de hand van de ruimte-organisatie, de correlaties tussen ruimte en personages, en een aantal relaties tussen groepen personages en hun representanten.

In paragraaf 2.3 geef ik een constructie van een cultuursociologisch referentiekader voor de roman. Zo kan ik aannemelijk maken dat Bordewijk met *Knorrende beesten* inspeelt op een aantal actuele verschijnselen die in buitenlandse en Nederlandse cultuurfilosofische geschriften de inzet waren van een intensief gevoerd debat. Een item dat hier alle nadruk krijgt is de visie op de techniek en haar rol in de westerse beschaving. Aan de orde komen onder andere standpunten van Oswald Spengler, José Ortega Y Gasset, Johan Huizinga, Henry Ford en Georges Duhamel en enige minder bekenden als E.H.M. Beekman en L. Hoyack. Hun meningen geven reliëf aan de normen en waarden die de roman uitdraagt.

In paragraaf 2.4 wordt ingegaan op de literaire context en wel in het bijzonder op de stroming waarmee de roman spoedig geassocieerd werd: de nieuwe zakelijkheid. Eerst komen de overwegingen aan bod op grond waarvan contemporaine critici de nieuwe zakelijkheid al dan niet relateerden aan het proza van Bordewijk. Daarna ga ik in op de latere academische literatuurbeschouwing teneinde te traceren hoe zij deze stroming aanwendt als literair-historische context voor Bordewijks eerste drie romans. Een distinctief kenmerk van de nieuw-zakelijke romans onderken ik in de nagestreefde objectiviteitssuggestie. Onder meer vanwege het feit dat dat kenmerk te enen male ontbreekt in Bordewijks fictie pleit ik ervoor zijn proza niet als nieuw-zakelijk te betitelen.

Hoofdstuk 3

Het onderwerp van hoofdstuk 3 is de bundel *Studiën in volksstructuur*, meer in het bijzonder de novelle 'De eenheid in de tegendelen'. Aan de interpretatieve analyse van dit surrealistische verhaal, die ik in paragraaf 3.3 presenteer, gaat een verkenning vooraf van de directe literaire context die wordt gevormd door de vijf andere verhalen van de bundel. De samenhangende referentiekaders voor de interpretatie van deze verhalen zijn eveneens voor 'De eenheid in de tegendelen' van essentieel belang. Die zijn het filosofische gedachtegoed van Heraclitus, de initiatiescenario's van de zogenaamde pre-moderne samenlevingen, de concepten surrealisme en magisch realisme, en de psychomachische verhaalcompositie.

De eenheid die Bordewijk voor een bundel verhalen eiste, is een verband van inhoudelijke aard. In het stilistisch, verteltechnisch en qua genre afwijkende 'Verplaatsing van elementen' staat de meest expliciete verwijzing naar de bundeltitel. Deze satirisch-humoristische utopie eindigt met een serieus te nemen opsomming mentale tekortkomingen van 'de Nederlander' die Bordewijk ook buiten zijn fictie herhaaldelijk attaqueerde. De coördinaten waarlangs het patroon van de handeling wordt uitgezet, zijn in 'Verplaatsing van elementen', 'Drie balkons' en 'Musselkanaal' in hoge mate identiek. Een buitenstaander met een hoog ontwikkeld analyserend intellect passeert een grens, komt terecht in een in zijn optiek begrensd en vreemd terrein en verricht daar een 'onderzoek' dat hem zowel inwijdt in zijn studie-object als inzicht verschaft in zichzelf. In 'Eva Colonna de Hospitalee' is de protagonist geen zelfstandig handelend subject maar eerder een speelbal van occulte krachten die het jonge meisje leiden naar en inwijden in de geheel eigen ordestructuur van de wereld van de prostitutie waartoe zij lijkt te zijn voorbestemd. Dit inwijdingsverhaal verzelfstandigt het liminale stadium van de 'rites de passage', hetgeen kenmerkend is voor moderne literaire adaptaties van het initiatiescenario.

In 'De eenheid in de tegendelen' heeft Bordewijk een hoofdgedachte uit Heraclitus' filosofie, de 'coincidentia oppositorum', tot uitgangspunt gemaakt van een psychomachische compositie met een complexe en hermetische structuur die de thematiek van eenheid in tegendelen semantiseert. Het surreële universum van het ingekaderde verhaal verleent zichtbaarheid aan conflicterende psychische processen van een drietal personages uit het kaderverhaal. Met hun ingeboren fantasie en scheppende verbeelding vormen zij de genererende instanties van een illusoire wereld die hun fundamentele inzichten verschaft. In termen van tegenstelling en eenheid openbaart zich aan het 'herboren' hoofdpersonage een inzicht dat hem in staat stelt een situatie te begrijpen en te aanvaarden die vóór de fantastische verwerking ervan een bron van ergernis en frustratie was. Als in de meeste verhalen van de bundel zijn het de externe verteller en enige personages die als observerende buitenstaanders 'het volk', en dan vooral als een sociale klasse, analyseren. Hun bevindingen vallen in de regel op morele gronden in het nadeel van de maatschappelijk hoger geklasseerden uit.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een korte beschouwing over de ontvangstgeschiedenis. Ondanks de bekroning van *Studiën in volksstructuur* met de P.C. Hooftprijs in 1953 en ondanks de dikwijls geventileerde mening dat deze novellen tot het beste deel van Bordewijks oeuvre behoren, was de respons gering en de beoordeling oppervlakkig.

Hoofdstuk 4

Hoofdstuk 4 heeft betrekking op de roman *De doopvont*. Kunnen het expressionisme van *Knorrende beesten* en het surrealisme van *Studiën* in de woorden van S. Vestdijk gezien worden als proeven uit het 'verticale' repertoire van Bordewijk, dat wil zeggen als voorbeelden van geconcentreerd proza waarin het groteske en het fantastische domineren "onder betrekkelijke verwaarlozing van een corrigerende werkelijkheid", met *De doopvont* bespeelt de schrijver het 'horizontale' register. In deze monumentale roman is Bordewijk voor alles een historicus, een episch-realist van een breed opgezette zedenschets. Ondanks het genre-verschil is de thematische overeenkomst met de kort ervoor verschenen bundel *Studiën* aanzienlijk. Gemeenschappelijke componenten zijn onder andere: de confrontatie tussen sociale geledingen, de deconfiture van de aristocratie en de opkomst van 'de massa', de versatiliteit van de mens en de maatschappij, het aan Heraclitus refererende beginsel van het cyclische leven, de anti-Duitse gezindheid, de psychische verwerking van de Tweede Wereldoorlog, de personages met een introspectieve en samengestelde karakterstructuur, het belang van intuïtie, droom en irrationaliteit versus rede en toeval, de zich aan ratio en logica onttrekkende relaties tussen personages, en de magie van de klank in woorden en namen.

Uitgaande van de sententie 'de mens is paar' belicht ik eerst in paragraaf 4.2 het complexe netwerk van de talrijke, veelzijdige relaties tussen de personages. Van de motieven die zij dragen, vormen ratio, gevoel en paarvorming het kader van de analyse. Op grond van de ontwikkeling die de hoofdpersonages van de drie verhaallijnen doormaken, kan onder veel meer geconcludeerd worden dat Bordewijk in deze roman laat zien hoe bekoorlijk het vernis van de rede kan zijn, maar ook hoe noodlottig het is wanneer de ratio of het gevoel eenzijdig de suprematie bezitten. De mentale instabiliteit die daarvan het gevolg is, is mede verantwoordelijk voor het onvermogen dat de personages aan de dag leggen om te komen tot de harmonieuze paarvorming van het huwelijk. *De doopvont* is een psychologische roman over de onontkoombaarheid en de onvolkomenheid van veelsoortige menselijke verhoudingen binnen maar ook buiten het huwelijk. Door middel van een aantal destabiliserende situaties waarmee de protagonisten worden geconfronteerd, maakt Bordewijk duidelijk wat de achtergronden, oorzaken en gevolgen zijn van deze problematische paarvorming.

In paragraaf 4.3 concentreer ik me op de paarvorming in het ruimere verband van de in beweging zijnde verhouding tussen twee sociale geledingen, de adel en 'het volk', in de maatschappelijke actualiteit van Nederland aan het eind van de jaren veertig. *De doopvont* is immers ook op te vatten als een kroniek waarin tal van maatschappelijke verschijnselen literair zijn gedocumenteerd. 4.3 opent met een korte verhandeling over de visie op de sociale verscheidenheid en fluctuaties in de maatschappelijke hiërarchie zoals die naar voren komt in enkele verhalen van voor en na de Tweede Wereldoorlog. Vervolgens belicht ik de noties sociale stratificatie en verticale mobiliteit zoals die gestalte krijgen in de roman. De ideologie die in dit opzicht uit de roman is te destilleren, wordt verhelderd met behulp van enige sociologische studies van Bordewijks tijdgenoten. Het principe van het cyclische leven voert in *De doopvont* tot de ondergang van een anachronisme, dat is de adel met een elite-besef waarvoor het morele en maatschappelijke draagvlak niet meer bestaat. Vanuit het ideologische standpunt dat de roman bestuurt, wordt met deze neergang ingestemd.

In 4.4 schets ik tenslotte een beeld van de nogal uiteenlopende maar hoofdzakelijk welwillende tot zeer positieve ontvangst van de roman in de eigentijdse literatuurkritiek. De meeste oordelen zijn esthetisch van aard. Aangezien *De doopvont* eerder een idealistische dan een ontgoochelde of pessimistische visie op het bestaan uitdraagt, was de noodzaak tot mobilisering van de eigen levensovertuiging en moraal niet groot om gevoelens van afwijzing en bezorgdheid kracht bij te zetten, zoals toen gebruikelijk was ten aanzien van de illusievolle romans die tezelfder- tijd verschenen.

Slotbeschouwing

In de Slotbeschouwing bespreek ik onder meer Bordewijks reactie op dat proza van de nieuwe generatie schrijvers. De bezorgde woorden die hij in zijn kritieken wijdt aan het nihilistisch mensbeeld dat uit de romans van Van het Reve, Hermans en Blaman spreekt, articuleren zijn eigen poetica en het daarmee verankerde maatschappelijk bewustzijn waarin een zeker optimisme opvalt. Als de meeste van zijn generatiegenoten laakt Bordewijk de negatieve levenshouding in de "wanhoopsliteratuur" van deze jongeren. Daartegenover stelt hij een meer idealistische levensbeschouwing die verwantschap vertoont met de ideologie van de verlichte intellectuele elite van de zogenaamde Utrechtse school. Ondanks zijn afwijzing op morele gronden komt Bordewijk, en dat typeert zijn kritische attitude bij uitstek, tot een positief oordeel op grond van literaire overwegingen over het proza waarin juist de naoorlogse wederopbouwmoreaal wordt ondermijnd.

In wezen is Bordewijks mens- en levensbeschouwing optimistisch te noemen. Een bevestiging van deze conclusie is gelegen in de optimistische connotaties die te verbinden zijn aan de panta rhei-gedachte en de idee van het cyclische leven. Deze twee noties zijn kernaspecten van Bordewijks mens- en maatschappijbeeld.

Universiteit Utrecht